

УДК: 316.2
Habermas J.:{321.7+329.12
Примљено:
15. фебруара 2009.
Прихваћено:
2. марта 2009.
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.
стр. 11-34.

*Александра Мировић**
Институт за политичке студије, Београд

ТЕОРИЈСКА ПОЗИЦИЈА ЈИРГЕНА ХАБЕРМАСА У ПРОЦЕСУ РЕДЕФИНИСАЊА И КОРИГОВАЊА ДОМИНАНТНОГ НЕОЛИБЕРАЛНОГ МОДЕЛА ДЕМОКРАТИЈЕ¹⁾

Сажетак

Имајући у виду све транспарентније недостатке и мањкавости данас у свету доминантног неолибералног модела демократије, као и тенденцију његовог даљег ширења у оквиру савремених процеса глобализације, ауторка настоји да укаже на потребу за објективном анализом тог демократског модела, како би се извршило његово нужно редефинисање и кориговање. У том контексту се разматрају Хабермасов модел дискурзивне демократије и његови ефекти, као и неке дилеме везане за ширу теоријску позицију овог аутора.

Кључне речи: глобализација, (нео)либералони модел демократије, (пост)модерност, модернизација, процес транзиције, криза легитимитета, демократски дефицит, модел дискурзивне демократије, комуникативно деловање, делиберативна јавност, демократске институције, транснационалне и наднационалне структуре, Европска унија.

* Истраживач у ИПС Београд

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

За Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas)²⁾, великог филозофа, социолога и политиколога нашег времена, можемо рећи да већ спада у класичне ауторитете савремене друштвене теорије. Он је био водећи мислилац друге генерације Франкфуртске критичке школе. Реч је о познатој школи мишљења коју су основали у Франкфурту представници тзв. критичке теорије друштва, међу којима су били и Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer) и Теодор Адорно (Theodor Adorno).

Окупљање овог критичког филозофског круга било је инспирисано појавом фашизма у Европи и његовим последицама. Као врхунски интелектуалци и озбиљни теоретичари, они су настојали да објасне како је дошло до тога да Европа склизне у тоталитаризам и варварство таквих размера, а посебно Немачка која је била изузетно поносна на своје остваривање просветитељске вере у разум и моралност, као и на доношење либерално-демократског устава Вајмарске републике, мада је он, као што је познато, био нажалост кратког даха. Хоркхајмер и Адорно су покушали да дају објашњење такве ситуације у којој се наша Европа, указивањем на дијалектику просветитељства. У својој књизи која управо и носи такав назив (*Дијалектика просветитељства*, 1947.), они су истакли да су просветитељске, еманципаторске и хуманистичке тежње да се људи ослободе од страха и успоставе суверенитет биле осујећене због начина на који су схватани разум и сазнање, који су,

2) Јирген Хабермас је рођен 1929. године у Диселдорфу (Dusseldorf), Немачка. Студирао је на Универзитетима у Готингену, Цириху и Бону. 1959. године постао је асистент Теодора Адорна (Theodor Adorno) на Институту за друштвена истраживања, а касније је био професор на Универзитетима у Франкфурту и Хајделбергу. Асистентура у Франкфурту допринела му је да буде и један од најкомпетентнијих протагониста студентског протеста из 1968. године. Седамдесетих година XX века Хабермас је преузео директоријум Макс-Планк института за социјалне науке у Штамбергу и Минхену, да би се 1983. године вратио на Франкфуртски универзитет, где је, као професор, и пензионисан 1994. године. Он је објавио заиста велики број књига и чланака, а међу његовим најпознатијим делима су: *Структурна трансформација јавне сфере* (1962); *Теорија и пракса* (1966); *Техника и наука као идеологија* (1968); *Сазнање и интерес* (1968); *Проблеми легитимације у касном капитализму* (1973); *Реконструкција историјског материјализма* (1976); *Комуникација и еволуција друштва* (1978); *Теорија комуникативне акције* (1981); *Нова непрегледност (New Obscurity)*, 1985); *Филозофски дискурс Модерне* (1987); *Морална свест и комуникативна акција* (1990); *Фактицитет и важење* (1992); *Између чињеница и норми: Допринос дискурзивној теорији права и демократије* (1992); *Прошлост као будућност* (1994); *Постнационална констелација* (1998) и др.

Аутор је добитник небројених почасних доктората и научних награда, а такође је и члан више академија наука широм света. 2001. године добио је и Награду за мир, коју од 1950. сваке године додељује Удружење немачких издавача и књижара у Франкфурту на Мајни, поводом међународног сајма књига који се одржава у том граду.

иако првенствено усмерени ка човековом овладавању природом, до те мере били генерализовани да су се третирали као технократско средство, инструмент чисте калкулације, планирања и координације. Они су, слично као и још један теоретичар Критичке школе – Херберт Маркузе (H. Marcuse), сматрали да инструментални разум затвара људе у (само)угњетавачки једнодимензионални живот. У погледу могућности да се избегне оваква инструментална употреба разума, Адорно и, посебно, Хоркхајмер били су песимисти. Мада свој аналитички приступ делимично заснива на њиховој критичкој теорији, Хабермас, за разлику од својих старијих колега из Франкфуртске школе, има оптимистичније гледање на ово питање, што ће се, надамо се, и видети из излагања које следи.³⁾

Хабермас је, наиме, развио један савремени приступ критичкој теорији, уз комбиновање филозофије и социологије с другим формама друштвене теорије, што је његовим радовима дало супрадисциплинарни карактер. Поред тога, важно је истаћи да се у његовом интелектуалном и научном развоју може разликовати неколико фаза. Тако, на пример, Љубиша Митровић издваја следеће фазе: спекулативно-херменеутичку, емпиријско-критичку, неомарксистичку, и комуникативно-теоретску тј. постмарксистичку.⁴⁾ Попут овог, и многи други аутори сматрају да је глобална интелектуална развојна линија код Хабермаса ишла: од марксизма, преко критичке теорије односно неомарксизма, до комуникативне теорије односно постмарксизма и, коначно, искорака из њега, ка конвергенцији и интеграцији теорије друштвеног деловања (*the social action theory*), теорије система (*the system theory*) и теорије симболичког интеракционизма (*the symbolic interactionism theory*).

Хабермас, као вероватно један од најутицајнијих и најпознатијих друштвених теоретичара данашњице, и његово дело, заиста фасцинантног обима и опсега, истрајавају у својој актуелности и интригантности већ дуже време у светским научним круговима.⁵⁾

3) Међутим, не само што ће Хабермас бити већи оптимиста од Адорна и Хоркхајмера, него ће и изнети своју критику њихове *Дијалектике просветитељства*. О томе видети: Jürgen Habermas, *Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.

4) Љубиша Митровић, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *Facta Universitatis*, series: *Philosophy and Sociology*, Vol. 2, No 6/2, 1999, University of Niš, стр. 217; исто и: М. Прокопијевић, *Споразумевање и рационалност*, Стручна књига, Београд, 1989, стр. 8.

5) Са оценом да је реч о једном од најутицајнијих мислалаца нашег времена слажу се многи, како домаћи тако и страни, аналитичари и интерпретатори Хабермасове теорије, па чак и неки његови критичари. Међу таквим оценама и констатацијама могу

Штавише, његова теорија постаје посебно интересантна за анализу, разматрање, преиспитивање, па и критичку ревалоризацију у нашем времену, као времену смене епоха, векова и миленијума. Чини се, међутим, да би атрактивност Хабермасовог теоријског рада требало нарочито да добије на снази у случају Србије и других постсоцијалистичких земаља које, поред текуће преломне развојне фазе на глобалном нивоу (убрзавање и интензивирање процеса глобализације, уз првобитно трансформисање модерног либералног у неолиберални модел демократије и, потом, уз све импликације које су из тога проистекле и које и даље проистичу, а међу којима је свакако и генерисање и ширење акутне глобалне економске кризе), пролазе и на унутрашњем плану кроз тзв. транзициони период. Ако се, наиме, у глобалним оквирима намеће дилема да ли досадашња форма савремене либералне демократије представља “крај историје” или је то, пак, само једна фаза у демократском развоју, односно модел који би требало допунити и кориговати, уз даље његово еволуирање, онда та дилема мора бити још значајнија у случају постсоцијалистичких земаља. Јер, будући да су та друштва релативно скоро кренула путем демократије, те да још увек “уче” да је практикују, корисно би им било да се у том послу служе искуствима развијених демократија, али не само оним позитивним, већ и оним искуствима са негативним предзнаком.

Последњих деценија, модел либералне демократије доживео је свој потпуни тријумф не само над разним недемократским облицима политичког система, него и над другим моделима система демократије. Он је управо пресудно утицао на транзицију постсоцијалистичких земаља, где је била, па и још увек јесте, честа појава да се либерализам схвата и као почетак и као највиша тачка, или највиши степен, демократије. Постоје бројни и различити разлози

се наћи и оне: да је Хабермас “један филозоф интернационалног формата и реноема” (Зоран Андрић, “Признање Хабермасу”, *НИИ*, Интернет: <http://www.nin.co.yu/cgi-bin/printpage?filename=/2001-08/30/19511.html>); да је он “један од најталентованијих умова послератне немачке друштвене мисли” (Љубомир Тадић, “Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса”, предговор у: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969, стр. В); затим, да је он “један од најплоднијих и најчешће цитираних аутора у модерној социологији... такође највише превођен немачки теоретичар, о чијем делу су написане бројне студије” (Љубиша Митровић, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *op. cit.*, стр. 217-8); или, како каже један од критичара - Том Мекрти (Thomas McCarthy), у својој студији посвећеној Хабермасовој критичкој теорији (*The Critical Theory of Jürgen Habermas*, New York, 1984), он је “доминантна фигура на интелектуалној сцени у Немачкој”; као и оцена да је реч о “вероватно најзначајнијем друштвеном теоретичару савременог доба” (Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 8).

који су довели до таквог стања ствари; али свакако да је либерална демократија постала тако актуелан и примамљив облик политичког система, између осталог, и зато јер се показала као релативно успешан и функционалан модел, посебно у својој модерној варијанти, и то не само на Западу као изворном подручју њеног ницања и развоја, већ и у многим другим деловима света у које је “извезена”.

Међутим, ако се жели задржати један објективан приступ анализи, мора се признати да и либерално-демократски модел, а нарочито његова неолиберална варијанта, показује низ мањкавости и недостатака, па и неконзистентности у пракси. Једноставно, његови ефекти су такви да јасно указују на закључак да тај модел демократије “није савршен и није једнако прихватљив за све ни у развијеном, а камоли у мање развијеном или неразвијеном свету”.⁶⁾ Оваква и слична упозорења постојала су и раније, захваљујући појединим проницљивим умовима који су одавно уочили неке проблематичне тенденције везане за тај модел и настојали да укажу на њихове негативне консеквенце, али у условима посткомунистичке неолибералистичке еуфорије није било довољно слуха за то. Но, у садашњим рецесионим условима, мањкавости и недостаци неолибералног демократског модела, макар на економско-социјалном плану, постали су више него очигледни, те се не могу и даље негирати и запостављати.

До трансформације модерно-либералне у неолибералну демократију, као трећу варијанту либерализма⁷⁾, дошло је у оквиру ширих савремених процеса глобализације. Реч је о таквим глобалним процесима који се одликују изузетном комплексношћу, хиперинтензитетом и турбодинамиком, те се због тога чак говори о “турбоглобализацији”⁸⁾ која је, како истиче Томас Фридман (Thomas L. Fri-

6) Вучина Васовић, *Савремене демократије И*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 64.

7) Важно је нагласити да не постоји само једна варијанта либералног модела демократије. Ради се о демократском моделу који је доживео извесне крупније трансформације, пролазећи кроз различите фазе у свом развоју: од класичне, преко модерне, до савремене неолибералне варијанте. Последица тог развоја таква је да, како истиче Шмитер (Ph.C. Schmitter), савремени трендови који карактеришу неолиберални модел угрожавају основне принципе на којима је почивала претходна варијанта либерализма, то јест модерна либерална демократија.

8) Према: Мирослав Печујлић, *Глобализација: Два лика света*, Гутенбергова Галаксија, Београд, 2002, стр. 16. Подвлачимо да је реч о савременим глобалним процесима, јер глобализација није нека нова, раније непозната појава, то јест процес. Она представља “једно универзално и трајно стремљење човечанства” (М. Печујлић), односно историјски процес који је и раније текао, али неравномерно и уз мењање свог ритма, док је данас достигао своје крајње убрзање. Дакле, оно што је својствено глобализацији XXI

edman), скупила свет од величине “мало” до величине “сићушно” (*tiny*). Такав интензивни процес глобализације захватио је скоро сва подручја савременог друштвеног живота, добивши тиме своје бројне и различите димензије: од економске, преко еколошке тј. околине, до војне и друштвене глобализације. Мада су све ове димензије међусобно тесно повезане, за тему овог рада превасходно је значајна политичка глобализација која представља посебну врсту друштвене глобализације. У наше време, процеси политичке глобализације, поред интензивирања међународних интеграција и развоја интернационалних, транснационалних и наднационалних институција, манифестују се управо и у глобалном ширењу, па и наметању неолибералне демократије западног профила – што је последично довело до тога да се у свету значајно увећао број демократија, али истовремено и број семидемократија или квазидемократија.

Велики парадокс савременог света јесте, међутим, то што је, упоредо с тим импресивним повећањем броја демократских поредака у свету (укључујући и оне који нису то у суштинском смислу, али се ипак сматрају демократским), демократија значајно изгубила на свом квалитету, управо услед таквих глобализацијских процеса као што су: интернационализација и транснационализација, детериторијализација и десуверенизација, дерегулација и либерализација, универзализација и вестернизација односно американизација. На тај начин је доминантни неолиберални модел допринео да национална држава и демократија буду суочене са низом изазова. У оквиру неолибералне стратегије која “захтева више либерализма, а мање демократије”, односно корпоративистичко-економску и тржишну доминацију, уз сужавање подручја политике, а тиме и могућности демократије, развијају се својеврсни “процеси дедемократизације”.⁹⁾ Они се огледају у: опадању интересовања грађана за јавне послове и смањивању њихових очекивања од јавног избора, те, следствено томе, и у опадању бирачке излазности;

века јесте то да је она комплекснија, гушћа и бржа него икада пре у историји људског друштва (видети: Thomas L. Friedman, “The Third Great Era of Globalization”, *International Herald Tribune*, Friday, March 5, 2004.).

Треба, међутим, додати да постоје и другачија мишљења по којима глобализација представља искључиво савремени феномен, односно потпуно ново доба људске историје, које је започело крајем 80-тих и почетком 90-тих година XX века.

- 9) Све наведено према: Вучина Васовић, *Савремене демократије 1*, *op. cit.*, стр. 59, 64-5; такође о томе и: Ph. C. Schmitter, “More liberal, preliberal or postliberal”, *Journal of Democracy*, Vol. 6, No 1, January, 1995, стр. 17.

затим, у смањењу синдикалног чланства, као и ширине и интензитета партијске идентификације; у редукованој улози и значају легислатуре и у смањеној стабилности електоралних оријентација. Такође, демократија је угрожена и због дефицита легитимитета у процесу доношења политичких одлука. Проширивање подручја и увећавање транснационалних активности, уз доношења одлука на том нивоу, сузило је могућност грађана појединачних земаља да утичу на такав политички процес и тиме да управљају, преко својих националних влада, стварима које их директно погађају и које су од виталног значаја за њих саме. То отвара једно кључно питање - питање заснованости политичких одлука, донетих на транснационалном нивоу, на подршци и вољи народа, што је заправо и фундаменталан принцип демократије; или, другим речима, није ли тиме онда угрожена и сама срж демократије. У новим глобализацијским условима повећане међузависности друштава и промене у схватању националног суверенитета (редукција традиционалног државног суверенитета), приоритет се, међутим, даје легитимитету који долази одозго (од стране међународних фактора и структура), а не легитимитету одоздо (од стране народа); али проблем је што тај “међународни” легитимитет не може бити легитимитет у правом смислу те речи. Поред тога, услед све већег интензивирања и проширивања интеграционих процеса, остаје отворено и питање начина организовања регионалне или глобалне демократије (то јест демократије на регионалном или глобалном нивоу), с обзиром на то да је било тешко организовати је и на државно-националном плану у оквиру великих државних територија, а због чега су, између осталог, и створени сложени државни облици у виду конфедерација и федерација.

И поред чињенице да савремени процеси глобализације отварају многа питања и дилеме, као и да стварају многобројне ризике и негативне ефекте, нарочито у случају земаља у развоју и транзицији, данас нико не остаје изван њих; мада, свакако, постоји значајна диференцијација у улогама појединачних друштава, разних субјеката и индивида. С друге стране, веома је важно нагласити да глобализација има и свој другачији, позитивни или стваралачки лик који се огледа у могућностима које она отвара, а које се пре свега односе на модернизацију, научно-технолошки развој и иновације; распрострањавање модерне технологије, модернијег начина тржишног привређивања, предузетништва, политичког плурали-

зма и људских права; као и на међусобно прожимање различитих култура и проширивање духовних видика у локалним срединама.

Стога, круцијално питање није да ли прихватити или одбацити глобализацију и у оквиру ње (нео)либерални модел демократије, јер је то једна лажна дилема; него како искористити могућности које они отварају, а истовремено избећи ризике које доносе.¹⁰⁾ Суштина је, дакле, у томе да би у свету растуће међузависности глобализацију требало учинити ефикасним инструментом развоја, и то не било каквог, већ искључиво одрживог развоја. То пак захтева, поред глобализације демократије, и демократизацију глобализације, то јест демократизацију начина на који се тај процес одвија, као и демократизацију самог глобалног поретка - интернационалних, транснационалних и настајућих наднационалних институција. Такође, то значи и да је “*нужно прилагодити не само либерални модел демократије захтевима глобализације, већ и захтеве глобализације потребама стварне, а не имагинарне демократије*”.¹¹⁾

Да би се либерално-представнички демократски модел очувао, усавршио и даље развио неопходне су извесне његове корекције и допуне. У контексту тих нужних побољшавања, то јест кориговања недостатака либералне демократије, ваљало би размотрити и Хабермасов модел дискурзивне (делиберативне) демократије. Иако је применљивост овог демократског модела, макар за сада, ограничена, односно немогућа је његова имплементација на ниво целине политичког система, те је он као алтернатива либерално-представничкој демократији један утопијски пројекат, ипак би требало имати у виду његову корисност као потенцијалног комплемента (допуњујућег дела) постојећих демократских политичких система у неким њиховим слојевима и аспектима.

Премда би у том смислу Хабермасов дискурзивни модел демократије могао бити користан за постсоцијалистичке државе на њиховом путу демократског консолидовања и развоја, реалност је таква да у научној и стручној јавности ових друштава не само што су тај модел и Хабермасова теорија генерално неатрактивни, већ аутор о коме је реч спада и у круг непопуларних теоретичара. Ово се односи пре свега на екс-југословенске просторе. За то постоји

10) Више о амбивалентној природи процеса глобализације, односно о изазовима и шансама које он доноси у: Александра Мировић, “Глобализација: ризици и могућности”, *Политичка ревија*, 01/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 173-89; такође видети и: Александра Мировић, Петар Матић, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

11) Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, *op. cit.*, стр. 65.

више разлога, али свима њима у основи стоји релативно непознавање или, боље рећи, неразумевање Хабермасовог теоријског опуса, иако се ради о теоретичару за кога се не може рећи да је непознат на овим просторима.¹²⁾

Пре свега, томе је допринела лоша презентација Хабемасовог укупног теоријског рада. Већина његових радова који су објављени у СФРЈ настали су током 60-тих и у првој половини 70-тих година XX века, те су одраз ране фазе његовог стваралаштва, која се карактерише (про)марксистичком оријентацијом. Велике расправе у светској научној јавности око његових каснијих дела, као што је она из 80-тих око *Теорије комукативног деловања* (1981), а посебно расправа из 90-тих поводом његове књиге *Фактицитет и важење* (1992), нису наишле на одјек код нас. То је, дакако, утицало на овдашњи релативно лош пријем Хабермасовог дела, док се деомаће интересовање за овог аутора свело на бављење питањем да ли је он уопште, или још увек, и у којој мери марксист.¹³⁾ А управо Хабермасова новија дела - посебно она с краја 80-тих и почетка 90-тих XX века – показују померање у његовој позицији, од неомарксизма ка постмарксизму и његовом превазилажењу путем развоја једне синтетичке теорије. Према мишљењу неких аутора, по-

12) Само у другој Југославији објављено је седам Хабермасових књига, као и на десетине његових чланака.

13) Према: Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *op. cit.*, стр. 10.

Треба нагласити да се Хабермасов приступ марксизму, као једном од значајнијих извора утицаја на његове теоријске погледе, базирао на Хоркхајмеровој и Адорновој критичкој теорији, али и то да је он својом критичком теоријом друштва “проширио и превазишао ову (марксистичку – прим. А.М.) концепцију”, заузевши неомарксистичку позицију коју ће касније такође напустити (према: Г. Зајечарановић, *Савремена филозофија* ИИ Вол., Просвета, Ниш, 1995, стр. 249.).

Хабермас је примарно марксизам схватао као критицизам, и то највише као критицизам идеологије. Истицао је да је марксизам “филозофија историје у њеној практичној примени”, односно “теорија која тежи да промени стварност у целини”. На историјски материјализам Хабермас је гледао као на “значајан програм будуће друштвене револуције”. Међутим, он је сматрао да је неопходно да се изврши реконструкција историјског материјализма, и то не само као метода, већ и као теорије. Стога ће он у својој истоименој студији (*Реконструкција историјског материјализма*, 1976) довести у питање неке основне историјско-материјалистичке концепте и претпоставке, и истовремено извршити извесну његову ревизију. У Хабермасовој верзији, наиме, историјски материјализам није само теорија о радикалним друштвеним променама, већ је исто тако и теорија друштвене еволуције. Подвлачећи значај Марксовог концепта начина производње као кључног за реконструисање историје, он је истовремено наглашавао и значај који за историјски развој има организациони принцип, односно процес рада заснован на знању и његова организација. На тај начин је дошао до закључка да се “друштвена еволуција заснива на учењу (индивидуалном и колективном) кроз бригу за решавање проблема са којима се људи суочавају током развоја производних снага” (све наведено према: Љубиша Митровић, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *op. cit.*, стр. 218.).

пут Ђорђа Павићевића, разлике између његових ранијих дела (као што су: *Јавно мњење, Сазнање и интерес, Теорија и пракса*, итд.) и новијих огледају се у томе што се ова из каснијег периода пре свега односе на операционализацију његових ранијих замисли, те утолико одступају од основног нацрта који је он изложио у раним фазама свог стваралаштва.¹⁴⁾

Други значајан разлог за недовољно познавање и разумевање овог аутора на југословенском и српском тлу лежи у “заиста рогобатном, тешко проходном стилу, који већ ионако компликовану мисао чини још непрозирнијом”.¹⁵⁾ Коначно, значајна, а можда и највећа тешкоћа која онемогућава адекватну анализу и евентуално добар, или макар бољи, пријем Хабермасовог дела јесте његов интердисциплинарни приступ. Хабермасова теорија, наиме, представља интердисциплинарну синтезу у којој се преплићу и међусобно надопуњавају различити аспекти: од филозофских и социолошких, преко економских, правних и политичких, до лингвистичких и етичких; па је практично неизводљиво да се издвоји само један од тих аспеката, односно било који од тих сегмената у свом “чистом” облику (на пример, “чисто” филозофски, или “чисто” политиколошки, или неки други “чист” сегмент). Услед тога би једна свеобухватна и компетентна анализа свих ових релевантних подручја Ха-

14) По Ђ. Павићевићу, такве разлике су, на пример, оне у Хабермасовом схватању ума или појма рационалности или, пак, природе еманципаторског интереса и његове разлике у односу на практични. Овај аутор уочава и да су неке разлике у Хабермасовој позицији видљиве већ из термилошких разлика у његовим ранијим и новијим делима. “Док је раније више стављао акценат на појам противречности, он се у новијим делима готово и не помиње. У књизи *Faktizität und Geltung (Фактицитет и важење – прим. А.М.)* из 1992. он се готово искључиво користи терминима напетости и распона.” Ђорђе Павићевић, “Политички дискурс и рационалност”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 84-5.

Такође, и Том Мекрти се бави проблемом (дис)континуитета Хабермасове мисли, али он не разликује фазе у њеном развоју до *Теорије комуникативног деловања* из 1981. године. О томе видети у већ поменутој Мекртијевој студији: *The Critical Theory of Jürgen Habermas*.

15) Према: Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *op. cit.*, стр. 10.

Такође, о интелектуалном напору који је потребан за разумевање Хабермасове теорије говоре и други наши аутори. Тако, Љ. Тадић каже да се Хабермасова *Структурална промена јавности* илудити *Јавно мњење* одликује “оловном (немачком) тежином стила и језика” (Љ. Тадић, “Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса”, *op. cit.*, стр. V). Здравко Кучинар упозорава да Хабермасов тежак стил и сложеност материје коју излаже отежавају посао превођења, те да додатну тешкоћу за разумевање Хабермасове теорије представља неадекватност превода многих његових појмова; на пример: *Вернунфт* се преводи као разум уместо као ум, “радна теорија вредности” преводи се као “вредности рада”, или појам истинољубивости који се у преводу јавља као појам истинитог (З. Кучинар, “Критичка теорија Јиргена Хабермаса”, предговор у: Јирген Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980, стр. VII).

бермасове теорије била како незахвалан, тако и фактички немогућ посао. У нашим условима је то, како подвлачи Ђорђе Вукадиновић, додатно отежано ригидношћу дисциплинарних оквира, као и због лошег искуства с једном другом интердисциплинарном синтезом - "официјелним марксизмом", који је сличан по обухвату овој Хабермасовој теоријској синтези. Уз све те разлоге, Хабермасовој релативној непознатости и непопуларности на овим просторима значајно је допринео и снажан, како у глобалним тако и у домаћим оквирима, тренд постмодерне критике модерности и просветитељства, односно оних модерних вредности и идеала до којих је Хабермасу посебно стало да се реafirмишу. Таква "постмодерна критика ума", то јест модерног наслеђа не само да је погубна, већ добија и дубоко противречан карактер у нашим "премодерним условима".¹⁶⁾

Да би се разумели Хабермасово поимање демократије и модел демократског политичког система који он концепира и развија нужно је, наиме, да се претходно исправно схвати његова општа филозофско-теоријска позиција, као и да се стекне дубљи увид у његове појединачне појмове, концепције и теорије, који се преплићу у својој међузависности кроз целину његовог теоријског опуса. Он је доследном и континуираном посвећеношћу идејама ума и еманципације у свом теоријском раду, као и својим друштвеним ангажманом, настојао да пружи отпор снажном развоју антипросветитељске мисли и праксе, које су у последњим деценијама XX века владале евро-америчком културном и теоријском сценом. Услед тога је и сам постао главна мета критике антимодерниста који, иначе, потпуно и неселективно оспоравају и одбацују читаво наслеђе модерне епохе.

У основи Хабермасове теорије налази се, заправо, покушај критичке реконструкције модерне, односно подухват усмерен на реafirмацију, уз извесну модификацију, демократских и цивилизацијских тековина XVIII и XIX века, које је, по његовом мишљењу, потпуно девалвирао XX век, обележен збијеним трагичним догађајима и великим искушењима: од великих тоталних ратова, али и оних, ништа мање разорних, локалних; преко конц-логора и разних облика тоталитаризма; до еколошке, па и медијске и уопште духовно-културне контаминације. У таквом амбијенту, погубном по људски живот и било какав суштински напредак, хумани-

16) Наведено према: Ђорђе Вукадиновић, "Зашто Хабермас?", *op. cit.*, стр. 10.

стички импулси и еманципаторски потенцијали су нестали, док је истовремено утопијска енергија усахнула. За Хабермаса је на тај начин XX век изневерио велике наде које су у њега полагане. Јер, модерна епоха је, по његовом мишљењу, створила значајне материјалне и нормативне претпоставке за универзалну еманципацију и благостање¹⁷⁾; али такав оптимизам читавог нововековља потпуно је покопан и супституисан апокалиптичким духом новог постмодернистичког доба, који је умногоме уништио веру у историјски прогрес, истину и смисао друштвеног ангажмана.

Но, и поред овог, у принципу, позитивног односа према модерној цивилизацији, или барем према њеној светлијој страни, Хабермас не губи из вида ни другу, тамну страну ове епохе, односно извесне негативне и саморазарајуће тенденције модерности. Он је свестан дубоке кризе у којој су се нашли пројекти и програми модерне, и то како у погледу социјал-политичког, тако и културног и теоријског аспекта. Такође, и њему је јасно да до већине трагичних догађаја из XX века није дошло само услед неких несрећних околности и на бази чисте случајности, већ да су они били и “... логична, мада не и апсолутно нужна консеквенца велике антропоцентристичке, рационалистичке и технолошке нововековне авантуре”.¹⁸⁾ Иако такве последице модернистичког развоја нису биле сасвим очигледне, на њих се ипак критички указивало, и то са различитих страна – од десничарских до левичарских теоретичара и практичара.

Хабермас, дакле, ове критике модерне цивилизације никако не потцењује; утисак је да их чак делимично и уважава, трудећи се да не буде слепи бранилац модерних вредности. Његова темељна анализа модерног теоријског и политичког наслеђа имала је за циљ да од погубних учинака пројекта модерне (филозофије свести, субјективизма тј. принципа ума центрираног на субјект и др.) раздвоји његово хуманистичко и еманципаторско језгро, како би га потом критички реконструисао. Управо одатле проистичу особеност и

17) Међу таква достигнућа и тековине модерне, Хабермас убраја: значајно, иако у географском и социјалном погледу неравномерно, селективно и неправно, побољшање животних и радних услова; удвостручавање животног века; искорењавање многих болести; ублажавање последица природних катастрофа; хуманизовање међуљудских односа; напредак у погледу постизања верске и расне толеранције и приближавање потпуној равноправности; као и општи помак у регулацији институционализацији људских права.

18) Наведено према: Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *op. cit.*, стр. 8.

интригантност Хабермасове позиције, али и многа њена неразумевања, противречне и погрешне интерпретације.

Можемо рећи да је Хабермасова главна амбиција критичка реконструкција модерне наспрам “постмодерних де(кон)струкција модерности” (Ћ. Вукадиновић).¹⁹⁾ Тако он задржава традиционалне филозофско-просветитељске појмове, као што су: “прогрес”, “ум” и “истина”, али врши њихову темељну прераду и редефинисање путем увођења комуникативно-теоријског категоријалног апарата, и уз дефинитивно напуштање нововековне филозофије свести и њеног фундаменталног принципа субјективности. Стога, његова теоријска позиција има избалансиран, умерен и суптилан карактер. Као таква, она има потенцијал да буде посредујући фактор између дијаметрално супротних теоријских крајности које представљају: с једне стране, ортодоксни модернисти и разни традиционалности, а с друге радикални антимодернисти.

Међутим, како Ћ. Вукадиновић - иначе један од најбољих познавалаца Хабермасовог дела код нас - посебно наглашава, овај посредујући потенцијал Хабермасове изнијансиране позиције није у довољној мери уочен, нити вреднован на адекватан начин у општој расправи која се распламсала око посмодерне. Хабермасово реafirмисање модерне и њених вредности, путем њихове критичке реконструкције, нашло се истовремено на удару двоструке критике, односно оспоравања која долазе од стране представника обе поменуте теоријске крајности. С једне стране, за ортодоксне модернисте и разне традиционалисте неприхватљиви су Хабермасова неортодоксност и наводно напуштање концептуалних основа модерне, а раније и марксизма, као и његово чињење, по њима, исувише великих уступака критичарима модерне. С друге стране, антимодернисти су Хабермасову умереност тумачили као израз слабости и истрошености анахроног, тоталитарног и превазиђеног просветитељског концепта који, по њима, “опстаје још само у сновима све усамљенијих заточеника друштвене рационалности и ‘општечовечанског’ ослобођења”.²⁰⁾ При томе, парадоксално је то што је често за припаднике обе ове међусобно непомирљиве групе критичара управо Хабермас њихов главни противник и оличење оне супротне, односно друге крајње теоријске позиције, иако се

19) *Ibid.*, стр. 9.

20) *Ibid.*, стр. 9.

сам Хабермас критички поставља истовремено и према једнима и према другима.

Хабермас се, заправо, у својој политичкој теорији ослања на немачку класичну филозофију, али уз настојање да нормативни појам ума ослободи од његових идеалистичких премиса. Он покушава да то оствари најпре путем ослобађања теорије модерне као друштвене рационализације од “унутрашње појмовне иманенције појма ума”, а потом и укључивањем, управо кроз тако реконструисану теорију модерне, редефинисаног појма ума у “инхерентну логику историје друштвених збивања”.²¹⁾ Теорија модерне, заједно са теоријом комуникативног деловања и појмом комуникативне рационалности, пружа Хабермасу оквир који му омогућује повезивање теорије рационалности и теорије друштва. Он уводи појам комуникативног деловања, сматрајући да допушта концептуализовање повезаности “света живота”, то јест друштвене животне повезаности, јер “у средиште ставља интерес за језичко (комуникативно – прим. А.М.) споразумевање као механизам координирања деловања”.²²⁾ Појмом комуникативне или, како је још назива, практичне рационалности Хабермас, пак, жели да избегне веберовско редуковање друштвене рационализације на имплементацију циљне (инструменталне) рационалности, развијајући том типу рационалности алтернативу управо у виду комуникативне рационалности којој даје примат у генетичком и нормативном смислу.

Кроз све ове теорије и концепције, као и кроз појам делиберативне јавности, Хабермас развија конститутивне елементе свог дискурзивног модела демократије. Тај модел подразумева да се до легитимних политичких одлука долази путем интерактивног дискурса који се води у демократској јавности на бази рационалне аргументације, с крајњим циљем постизања рационално мотивисаног консензуса о општем добру, а то значи да се тежи језичком (комуникативном) споразумевању свих актера који, као слободни и једнаки, учествују у процесу формирања политичке воље. Ту је снажно наглашена идеја грађанског самозаконодавства, по којој су грађани истовремено и адресати и аутори политичких одлука које се доносе у складу са опште прихваћеним правилима и процедурама делиберативне комуникације. Стога, то је један процедурални

21) Наведено према: Ђорђе Павићевић, “Политички дискурс и рационалност”, *op. cit.*, стр. 85.

22) Jürgen Habermas, *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*, Volume 1, Beacon Press, Boston, 1984, стр. 370.

пројекат партиципације грађана у процесима формирања дискурзивне воље, и то не само о посебним политичким питањима, већ и о формалним и неформалним поступцима за доношење демократских одлука, као и о начинима њихове примене.

На основу ових карактеристика Хабермасовог дискурзивно-демократског модела многи аутори процењују, али и он сам то истиче на више места, да је реч о једној концепцији радикалне демократије; док неки иду и даље, тврдећи да тај радикално-демократски модел у бити представља облик самоуправног социјализма. Хабермас је, међутим, експлиците одбацио такве интерпретације да је самоуправни социјализам радикална демократија, истичући да је у условима савремених комплексних друштава могућа само комуникационо-теоријски схваћена радикална демократија.²³⁾

То је, пак, дало повода неким аналитичарима његовог дела, попут Вилијама Шојермана (W. E. Scheuerman) и Џејмса Бомана (James Bohman), да закључе како је он, под утицајем догађаја из 1989. године, односно краха реал-социјализма и тријумфа либералне плуралистичке демократије, ублажио свој радикализам и напустио социјалистичку позицију, па чак и да је његова књига *Између чињеница и норми* из 1992. “један изненађујуће либералан рад”.²⁴⁾ Али, такви закључци су спорни, пре свега ако се има у виду да је Хабермас знатно пре 1989. године, заправо још крајем 70-тих година XX века изражавао скепсу у могућност трансформације капиталистичког економског система по моделима социјалистичког смоуправљања.²⁵⁾ С друге стране, као што запажа и Стефан Гродник (Stephen Grodnick), Хабермасово дело *Између чињеница и норми* не представља ни “резигнацију” ни “повлачење” (*retreat*), како га неки тумаче, већ покушај синтезе радикалне демократије и

23) О томе Хабермас говори у интервјуу: “Рационалност и политика”, прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 142.

24) James Bohman, “Complexity, Pluralism and the Constitutional State: On Habermas’s *Faktizität und Geltung*”, *Law & Society Review* 28, No 4, 1994, стр. 16; слично и: William E. Scheuerman, “Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, у: Peter Dews (ed.), *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999, стр. 153-77.

25) У интервјуу *Телосу*, пролећа 1979. године, он је изричито одбацио могућност таквих решења у случају западних друштава: “Питање је да ли је под садашњим условима социјализам могућ као потпуно демократско реструктурирање економског система од врха до дна, то јест као трансформација капиталистичке економије по моделима смоуправљања. Не верујем у то.” Наведено према: Наталија Мићуновић, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 109.

инфраструктуре савремених либерално-представничких демократија. Наиме, под утицајем догађаја из 1989. године, Хабермас је ту само донекле ревидирао своје схватање демократије; он прихвата либералну демократију, али једино као контекстуални оквир у који смешта своју радикално-демократску теорију, којом се залаже за преуређење постојећих либерално-демократских правних и политичких аранжмана. У сваком случају, неспорно је да Хабермас и данас има левичарску оријентацију, али она може бити посматрана само као постмарксистичка и социјалдемократска, с обзиром на концепт социјалне улоге државе и предвиђен искључиво еволутивни начин демократских друштвених промена.

Може се, такође, приметити да овакав левичарски набој код Хабермаса произлази из његовог настојања да помири две различите традиције схватања појма политике и политичког деловања: класичну традицију, која политичко деловање тумачи као практично знање доброг и праведног живота, и модерну традицију, која политику схвата као уметност, или умешност, и технику одржавања власти, односно друштвене организације. Посредујућу улогу између ових опречних традиција има редефинисан нормативни појам ума. Како каже Џошуа Коен (Joshua Cohen): “Црвена нит која се провлачи кроз Хабермасове политичке списе је покушај да се испуни обећање класичног појма политике, да да практична упутства за ‘добар и праведан живот’, а да се при том не одрекне строге, модерне друштвено научне анализе.”²⁶⁾

У новије време и Хабермас је, попут многих других аутора, посветио посебну пажњу теми глобализације, као једној од главних тема у савременој друштвеној теорији. Разматрајући изазове пред којима су се нашле национална држава и демократија у савременим процесима глобализације, он износи тезу да је у тим новим условима “постнационалне констелације” дошло до даљег продубљивања кризе легитимитета у политичком одлучивању. Растући легитимацијски дефицит у политичком процесу одлучивања, Хабермас издваја као један од три важна аспекта слабљења моћи националне државе и њене демократске супстанце услед све веће економске, културне и друштвене међузависности у свету.²⁷⁾

26) Наведено према: Ђорђе Павићевић, “Политички дискурс и рационалност”, *op. cit.*, стр. 83.

27) Као друга два аспекта губитка национално-државне аутономије и слабљења њене моћи у условима глобализацијских процеса, Хабермас издваја: губитак способности државне контроле и све већу немоћ државе да на пољу пореза и организације предузима кораке који би имали легитимацијско дејство; при чему изричито наглашава да ту за-

Он сматра да је задовољавање растуће потребе за координацијом између држава, проистекле из њихове све веће међусобне зависности, путем међудржавног уједињења (интеграција) штетно по демократску легитимацију. Наиме, иако мисли да је институционално смештање националне државе у мрежу транснационалних споразума и режима значајно, јер се на тај начин у неким областима политике обезбеђују еквиваленти за компетенције и функције које је држава изгубила на националној равни, Хабермас упозорава да што су бројније и важније материје које се регулишу међудржавним преговорима, утолико више политичке одлуке губе од легитимитета, односно измичу демократском образовању мишљења и политичке воље, које још увек остаје везано само за националне арене.

Реч је о легитимацијском, то јест демократском дефициту који се јавља када дође до премештања одлучивања са националног на међународни и транснационални ниво међудржавних тела у којима седе представници влада. Као пример таквог демократског дефицита Хабермас узима бирократизован процес одлучивања бриселских експерата у Европској унији. Он, међутим, напомиње да по овом питању легитимности одлучивања у организацијама као што је ЕУ, постоје и другачија мишљења, попут оног које износи Фриц Шарпф (Fritz W. Scharpf). Овај аутор тврди да легитимацијска основа одлука које су резултат преговора влада лежи у њиховој нужној заснованости на општој сагласности, то јест у могућности да свако уложи вето. Како сам Шарпф каже, ове одлуке “имају властиту легитимацијску основу у правилу да сви учесници морају да се сложе и да се нико неће сложити ако *per saldo* буде лошије стајао него у случају пропасти преговора”.²⁸⁾ Хабермас критикује ово становиште, истичући да таква легитимација, о којој говори Шарпф, има изведен и редукован карактер. Он замера што се у изнетом Шарпфовом аргумену не узима у обзир околност да наднационални споразуми нису изложени легитимацијском притиску јавности унутар националних арена у истој мери као унутар-

немарује “фактичку штету коју трпи формално и даље постојећи суверенитет државе”. О томе видети: Јирген Хабермас, “Европска национална држава под притиском глобализације”, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII (2000), но. 3-4, стр. 139-51. Исто и: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.

28) Fritz W. Scharpf, “Demokratie in der transnationalen Politik”, u: Ulrich Beck (ed.), *Politik der Globalisierung*, Frankfurt/M, 1998, 228-253; наведено према: Јирген Хабермас, “Европска национална држава под притиском глобализације”, *op. cit.*, стр. 142.

државно одлучивање (мада, према Хабермасовој општој критици савременог друштва, ни ово одлучивање на унутрашњем нивоу није више везано за јавну легитимацију), као и што се не уважава то да образовање воље институционализовано унутар националне државе не мора да се своди на чисто стварање компромиса, то јест циљно-рационално усклађивање интереса, већ да може да буде вођено и интересубјективно признатим нормама и вредностима (у складу са дискурзивним моделом демократије). Својој критици Шарпфове одбране бриселског модела експертског одлучивања, Хабермас придодаје још нешто: да се “не може делиберативна политика грађана и њихових представника свести на то како ствари разумеју експерти”.²⁹⁾

Хабермас Европску унију види као континентално пространство које је хоризонтално, преко тржишта, густо умрежено, али које је истовремено вертикално, преко посредно легитимираних власти, сразмерно слабо политички регулисано и интегрисано. У основи таквог стања ствари стоје два проблема: проблем подређености политике у односу на логику глобализованих тржишта, и проблем само системски постављеног јединства, без њему дораслог и политички зрелог европског “света живота”, то јест без комуникативног деловања заједничке политичке јавности европских грађана. По Хабермасу, подређеност политике тржишту огледа се у томе што политика потчињава друштво у целини тржишним структурама; а тиме што успоставља тржишта и спроводи дерегулационе мере, политика заправо ради сама против себе, јер то истовремено представља и депотенцирање политике, односно самоограничавање политичке моћи као медија за спровођење колективно обавезујућих одлука. Стога, залажаући се за тзв. офанзивну варијанту “трећег пута”³⁰⁾ у процесима глобализације и регионал-

29) *Ibid.*, стр. 142.

30) У савременим теоријским и практичним расправама о глобализацији, Хабермас заузима позицију “офанзивне варијанте трећег пута”, која се супротставља како глобалистима и антиглобалистима, чије приступе третира као паушалне, тако и позицији “дефанзивне варијанте трећег пута”, која је, по њему, нешто изнијансирана. У овај дефанзивни приступ “трећем путу” Хабермас сврстава “нови центар”, то јест “нове лабуристичке” (*New Labor*) као најновију левицу која се приближава неолиберализму тиме што се руководи начелом да “нема узмицања после подређивања политике императивима тржишно интегрисаног светског друштва” (*Ibid.*, стр. 145.). По њему, протагонисти ове варијанте “трећег пута” прихватају либералну редукцију социјалне једнакости на једнакост шанси, уз очекивање да се сви грађани оспособе да буду “предузимачи” који се сами брину о себи, тако што развијају иницијативу и преузимају личну одговорност, уместо да користе социјалну помоћ; док држава треба да има активну улогу само у квалификовању и припреми грађана за такмичење.

не интеграције, он заговара обрнут процес који би водио надређености политике у односу на тржиште, односно јачању политичке моћи. То би, по његовом мишљењу, било могуће у оквиру већих политичких јединица и транснационалних режима који би компензовали функционалне губитке националне државе, али тако да при том не покидају ланац демократске легитимације. Међутим, имајући у виду пример Европске уније, Хабермас објашњава да само стварање већих политичких јединица још увек ништа не мења у погледу првенства тржишне интеграције; те, позивајући се на Емануела Рихтеа (Emanuel Richte), закључује: “Политика може да ‘сустигне’ глобализована тржишта тек када буде било могуће да се за светску унутрашњу трговину на дужи рок створи довољно издржљива инфраструктура, која ипак неће бити одвојена од демократских процеса легитимације.”³¹⁾

Када је, пак, реч о перспективи Европске уније, “офанзивно становиште” значи залагање за то да се превазиђе садашњи стадијум савеза држава и да се Унија даље развија до праве федерације, то јест европске савезне државе. Хабермас сматра да би само тада ЕУ могла да стекне политичку моћ неопходну за доношење одлука које би кориговале тржишта и за спровођење правила која би имала редистрибутивни учинак – у смислу постизања усклађености, а не поравнања између појединих друштава с различитим степеном развоја. То проширење моћи политичког деловања Уније нужно подразумева и упоредно проширење легитимацијске основе политичког одлучивања, односно проширење процеса демократског образовања воље ван националних граница, на европски ниво, што би омогућило и легитимирало позитивно координиране европске политике. Али, такво проширење легитимацијске основе са своје стране захтева проширење темеља солидарности; у смислу да се солидарност која је до сада постојала само на националној равни – као слидарност грађана националне државе, прошири и на грађане Уније – као солидарност европских грађана.

31) Јирген Хабермас, “Европска национална држава под притиском глобализације”, *op. cit.*, стр. 147. У вези са овим Хабермас даје и једну значајну напомену: да када се говори о политици која “сустиже” тржиште и која му је “дорасла”, не мисли се на такмичење у моћи између политичких и економских актера, већ пре на конкуренцију између различитих медија (новца и политичке моћи). У том контексту, он каже: “Употреба легитимне моћи мери се другим критеријумима, а не критеријумима успешности; за разлику од политичких поредака, тржишта, на пример, не могу да буду демократизована” (*Ibid.*).

Можемо, дакле, приметити да оно што је према Хабермасу неопходно за остваривање његове визије европске будућности је-сте “европско цивилно друштво” и заједничка европска политичка јавност као арена у којој би се дискурзивном комуникацијом обра-диле теме од заједничке важности. Међутим, то је управо оно што недостаје; па ће и сам Хабермас изјавити да је непостојање зајд-ничке политичке јавности једина права препрека за успостављање демократске Европе. Имајући то на уму, он поручује: “Да ли ће би-ти успостављена оваква комуникацијска међузависност не зависи (какве ироније!) ни од које групе више, него од самих интелекту-алаца, који бескрајно умују о Европи, без да ишта учине за њу.”³²⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Зоран, “Признање Хабермасу”, *НИИ*, Интернет: <http://www.nin.co.yu/cgi-bin/printpage?filename=/2001-08/30/19511.html>
- Бенхабиб, Шила, “Утопијска димензија у комуникативној етици”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Бјелоградски, Вацлав, *Антиномије глобализације: Просвећено друштво 2000.*, прев. Ана Адамовић, Интернет: <http://www.b92.net/ca-sopis-rec/58.4/pdf/05.pdf>.
- Bohman, James, “Complexity, Pluralism and the Constitutional State: On Habermas’s *Faktizität und Geltung*”, *Law & Society Review* 28, No 4, 1994.
- Bohman, James, “The Coming of Age of Deliberative Democracy”, *The Journal of Political Philosophy*, (6)4, 1998.
- Buchstein, Hubertus, “Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy”, *Constellations*, Vol. 4, No 2, 1997.
- Friedman, Thomas L., “The Third Great Era of Globalization”, *International Herald Tribune*, Friday, March 5, 2004.
- Grodnick, Stephen, “Rediscovering Radical Democracy in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, *Constellations*, Vol. 12, No 3, 2005.
- Хабермас, Јирген, “Европска национална држава под притиском глобализације”, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII (2000), но. 3-4.
- Хабермас, Јирген, “Проблеми двостепеног концепта друштва: систем и свет живота”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Хабермас, Јирген, “Смисао ‘последњег утемљења’ у моралној теорији (одговор Апелу)”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.

32) Интервју с Хабермасом: “Рационалност и политика”, *op. cit.*, стр. 156.

- Хабермас, Јирген, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.
- Хабермас, Јирген, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- Habermas, Juergen, "Citizenship and National Identity", u: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995.
- Habermas, Juergen, "Further reflections on the Public Sphere", u: Calhoun C. (ed.), *Habermas and Public Space*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1996.
- Habermas, Juergen, *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*, Volume 1, Beacon Press, Boston, 1984.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, Vol. 1, No. 1, Apr. 1994, Issue 1.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", u: Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Habermas, Jürgen, *Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.
- Habermas, Jürgen, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.
- Интервју с Хабермасом: "Рационалност и политика", прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Канингам, Френк, *Теорије демократије*, "Филип Вишњић", Београд, 2003.
- Карл-Ото Апел, "Нормативно утемељење 'критичке теорије' путем рекурса на обичајност света живота?", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Кин, Џон, "Структурни преображаји јавне сфере", у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Кин, Џон, *Медији и демократија*, "Филип Вишњић", Београд, 1995.
- Кучинар, Здравко, "Критичка теорија Јиргена Хабермаса", предговор у: Јирген Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- McCarthy, Thomas, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, New York, 1984.
- Мекарти, Том, "Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.

- Мићуновић, Наталија, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Мировић, Александра, “Глобализација: ризици и могућности”, *Политичка ревија*, 1/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Мировић, Александра, “Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва”, *Српска политичка мисао*, Но 1-2/06, год.13, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Мировић, Александра, “Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса”, *Српска политичка мисао*, Год. XIV, Вол. 19, бр. 3-4/07, ИПС, Београд, 2007.
- Мировић, Александра, Матић, Петар, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Митровић, Љубиша, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *Facta Universitatis*, series: *Philosophy and Sociology*, Vol.2, No 6/2, 1999, University of Niš.
- Младеновић, Марија, Приказ књиге: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, *Нова српска политичка мисао*, 1-4/2001, Интернет: http://www.nspm.org.yu/Prikazi/2004_divjak_strana2.htm#3.
- Павићевић, Ђорђе, “Јавност”, у: Ђорђе Вукадиновић, Предраг Крстић (урс.), *Критички појмовник цивилног друштва* (И), Група 484, Београд, 2003.
- Павићевић, Ђорђе, “Политички дискурс и рационалност”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Павловић, Вукашин, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004.
- Печујлић, Мирослав, *Глобализација: два лика света*, Гутенбергова Галаксија, Београд, 2002.
- Прокопијевић, М., *Споразумевање и рационалност*, Стручна књига, Београд, 1989.
- Scheuerman, William E., “Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, у: Peter Dewes (ed.), *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999.
- Schmitter, Ph. C., “More liberal, preliberal or postliberal”, *Journal of Democracy*, Vol. 6, No 1, January, 1995.
- Шмит, А., Рускони, Г. Е., *Франкфуртска школа*, Просвета, Београд, 1974.
- Тадић, Љубомир, “Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса”, предговор у: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.
- Тадић, Љубомир, *Оглед о јавности*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998.

- Васовић, Вучина, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Вујчић, Vladimir, "Političko obrazovanje i modeli demokracije", *Političko obrazovanje*, Vol. 1, br., 2005.
- Вукадиновић, Ђорђе, "Зашто Хабермас?", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Зајечарановић, Г., *Савремена филозофија II* Вол. , Просвета, Ниш, 1995.

Aleksandra Mirovic

**THEORETICAL STANCE OF JURGEN HABERMAS
IN PROCESS OF RE-DEFINITION AND CORRECTION
OF DOMINANT NEO-LIBERAL MODEL
OF DEMOCRACY**

Summary

Considering some increasingly obvious shortages and disadvantages in the world of current dominant neo-liberal model of democracy, as well as a tendency of its further spreading within the frame of ongoing process of globalization, author of the text tried to underline a need for objective analysis of such democratic model for purpose of its necessary re-defining and correcting. In this context, the author analyzed Habermas' model of discursive democracy and its effects, as well as some dilemmas concerning a broad theoretical stance of Habermas.

Key Words: globalization, (neo)liberal model of democracy, (post)modernity, modernization, transition process, legitimacy crisis, democracy deficit, model of discursive democracy, communicative action, deliberative public, democratic institutions, transnational and supranational structures, European Union